

УДК 007:316.64

Жалко Тетяна Йосипівна,
кандидат філологічних наук, доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності Луцького інституту розвитку людини Університету “Україна”

КОМУНІКАТИВНІ МОДЕЛІ МАНІПУЛЯЦІЙ ЯК СПОСОБИ КЕРУВАННЯ ПОВЕДІНКОЮ ЛЮДЕЙ ТА ВПЛИВУ НА ЇХ ІНДИВІДУАЛЬНУ І МАСОВУ СВІДОМІСТЬ

У статті основна увага приділяється моделям комунікативного маніпулювання. З'ясовано джерела та засоби інформаційно-психологічного впливу на людину, визначено групи комунікативних ситуацій, встановлено їх причини.

Ключові слова: маніпуляції, інформаційно-психологічна небезпека особистості, комунікативні маніпуляції, комунікативні ситуації, модель комунікаційного процесу.

В статье главное внимание уделено моделям коммуникативных манипуляций. Определено источники и способы информационно-психологического воздействия на человека, выделено группы коммуникативных ситуаций, установлено их причины.

Ключевые слова: манипуляция, информационно-психологическая безопасность личности, коммуникативные манипуляции, коммуникативные ситуации, модель коммуникативного процесса.

In article the main attention is on models of communicative manipulations. It is fined up sources and facilities of informative-psychological influence on the person, groups of communicative situations.

Key words: manipulation, informative-psychological danger of person, communicative manipulations, communicative situations, model of communication process.

У засобах масової інформації, сучасній публіцистичній і науковій літературі останнім часом досить часто зустрічається тер-

мін “маніпуляція”. В Оксфордському словнику англійської мови маніпуляція (*manipulation*) у загальному розумінні визначається як дії з об’єктами зі спеціальними намірами, певною метою, як ручне управління, рух, здійснюваний за допомогою рук. У переносному значенні словник визначає маніпуляцію як “акт впливу на людей або управління ними” [11, с. 19].

Для ілюстрації наведемо низку визначень поняття “маніпуляція”:

– різновид психологічного впливу, мистецьке виконання якого веде до прихованого порушення в іншій людині намірів, що не збігаються з її реальними бажаннями;

– різновид психологічного впливу, при якому майстерність маніпулятора використовується для прихованого впровадження в психіку адресата цілей, бажань, намірів, відносин чи установок, що не збігаються з тими, які має адресат у певний момент;

– різновид психологічного впливу, який спрямований на зміну активності іншої людини, що виконаний настільки мистецьки, що залишається непоміченим;

– різновид психологічного впливу, який спрямований на неявне спонукання іншого до здійснення визначених маніпулятором дій;

– мистецьке спонукання іншого до досягнення викладеної маніпулятором мети [9, с. 34-35].

У процесі здійснення маніпуляційних прийомів можна виділити прості “одноактні” маніпуляції чи акти маніпулятивного впливу, а також складні, котрі умовно позначаються як маніпулятивні ігри. Іншими словами, процес маніпулювання може бути розтягнутий у часі і мати форму поетапної процедури здійснення маніпулятивного впливу на людину. Він може бути відносно простим, таким, що включає “одноактний” період спілкування з використанням одного чи кількох прийомів маніпулятивного впливу, чи структурно досить складним, тобто включати комплекс (систему) різноманітних маніпулятивних прийомів, дія яких спрямована на різні психологічні структури особистості з використанням різних психологічних механізмів з поетапною реалізацією цих прийомів у визначені періоди часу й у різних ситуаціях взаємодії. Таким чином, складна маніпуляція має свої часову, просторову й організаційно-соціальну структури.

Дослідники, які описують це явище, стверджують, що існують різноманітні методи і засоби інформаційно-психологічного впливу на людину, які дозволяють зробити її слухняною, керувану тими, хто володіє спеціальними засобами і технологією зміни людської психіки. Цей інструментарій систематично й по-

стійно використовується у нашому повсякденному житті, практично в усіх сферах соціальної взаємодії людей і об'єктом його впливу в наш час виступає будь-яка людина сучасного суспільства. Він має давню історію, успішно застосовується й у сучасних умовах, постійно розвивається та активно удосконалюється. Можна стверджувати, що у світі йде таємна війна з використанням невидимої, але могутньої інформаційно-психологічної зброї, мета якої – володіти свідомістю людей, а отже, керувати їх поведінкою. Проблема маніпуляції свідомістю (у тому числі за допомогою вербальних засобів) є особливо актуальною в контексті сьогодення, – поширення вірусу каліфорнійського грипу А/Н1N1 – коли більшість українських ЗМІ поширюють наперед неправдиву інформацію, працюючи за так званими “темниками” з очевидною метою впливу на масову свідомість.

Основна увага більшості сучасних дослідників, які вивчають проблеми засобів масової комунікації [1; 2; 5-9; та ін.], зосереджувалася на розробці нових способів і форм соціальної взаємодії, сучасних інформаційно-комунікативних технологій, на їхній необхідності й у цілому на позитивному значенні та впливі на організацію діяльності, соціальне керування, розвиток суспільства й особистості.

Численними дослідженнями було встановлено, що без постійного інформаційного контакту неможливий повноцінний розвиток людини і нормальне функціонування соціальних груп та суспільства. При цьому часто в тіні залишається той факт, що інформаційно-комунікативні процеси можуть приховувати в собі небезпеку для розвитку як особистості, так і суспільства в цілому.

Проблема маніпулювання особистістю, її свідомістю і поведінкою неодноразово порушувалася дослідниками у ХХ столітті. Вона розглядалася у межах робіт, присвячених філософським, соціологічним і психологічним аспектам політики і права, розвитку суспільства, індивідуальної і суспільної психології.

Маніпулювання масовою свідомістю і суспільною думкою як наукова і практична проблема розглядалася також у межах теорії журналістики і засобів масових комунікацій, політичної і комерційної реклами, пропаганди, соціального керування і маркетингу.

Останнім часом активізувалися дослідження проблеми маніпуляції особистістю, людиною, її свідомістю і поведінкою як на теоретичному, так і прикладному рівні. Філософський аналіз сучасного стану проблеми маніпуляції особистістю та їхніми особливостями проведений у роботі Ю. Єрмакова [7]. Сучасний

психологічний аналіз стану проблеми міжособистісних маніпуляцій поданий у роботах Є. Доценко [4-6].

У той же час дослідження комунікативних моделей маніпуляцій особистістю, соціальними групами, суспільною свідомістю у контексті проблематики інформаційно-психологічної безпеки особистості у прямій постановці і як чинника основної небезпеки в сучасному українському суспільстві не розглядалися, хоча багатьма дослідниками відзначався негативний вплив маніпуляцій на особистість. Це відомі російські дослідники проблем маніпуляції свідомістю – О. Кара-Мурза (досліджує лінгвістичний аспект проблеми маніпулювання) [8] та С. Кара-Мурза (поле аналізу – соціальна психологія та маніпулювання особистістю) [9]. Серед українських вчених цю проблему піднімали Л. Леонтьєва [12], В. Лисенко [13] та інші.

Виходячи з вищезазначеного, актуальність теми наукової розвідки полягає в необхідності описати засоби, методи і причини комунікативних моделей маніпулювання суспільною свідомістю, щоб узагальнити досвід у справі формування психологічного захисту від маніпулювання особистістю. Це може допомогти пересічному реципієнту суспільної інформації навчитися приймати власні, а не нав’язані рішення, що можуть суперечити інтересам особи і завдавати їй збитку.

Мета статті – здійснити аналіз основних комунікативних ситуацій та груп з метою захисту особистості від інформаційного маніпулювання.

Розуміння інформаційно-психологічної безпеки як стану захищеності особистості, різноманітних соціальних груп і об’єднань людей від впливів, здатних проти їхньої волі і бажання змінювати психічні стани і психологічні характеристики людини, модифікувати її поведінку й обмежувати волю вибору приводить до необхідності переосмислення підходів до ролі спілкування, комунікації, інформаційної взаємодії, а також низки інших соціально-психологічних процесів у сучасному суспільстві.

Умови кардинального реформування українського суспільства межі тисячоліть якісно змінили взаємини між людьми. Нині конкуренція, боротьба за провідне місце в системі соціальних відносин стали в українському суспільстві чи не найважливішими чинниками на всіх рівнях соціальної взаємодії – від міжособистісного спілкування до масової комунікації. Причому поряд з позитивним впливом конкуренції на підвищення ініціативи й активності значної частини населення це призводить також до масового використання комунікативних моделей маніпулю-

вання, метою яких є одержання одnobічних переваг, найчастіше на шкоду іншим.

Протягом тисячоліть і особливо протягом останніх століть відбувалося вдосконалення технологій влади та соціального керування в суспільстві. Сучасні засоби масової комунікації створили для цього принципово нові можливості, багаторазово підсиливши ефективність використання інформації з цією метою. Вони зробили справжню революцію у політичних відносинах і способах соціального керування.

Основна спрямованість еволюції технологій влади і соціального керування, мета їхніх змін та вдосконалення полягають у тому, щоб, використовуючи найменші витрати засобів і ресурсів, одержати максимальний ефект впливу на людей, забезпечивши їхнє “добровільне” підпорядкування. Як відзначає О. Тоффлер, вищу якість і найбільшу ефективність сучасної влади додають знання, які дозволяють “досягти мети, мінімально витрачаючи ресурси влади; переконати людей у їхній особистій зацікавленості в цій меті; перетворити противників у союзників” [17, с. 78].

Розглядаючи роль масових комунікацій та їхній вплив на політичні процеси, дослідники відзначають, що в постіндустріальному суспільстві влада знань та інформації стає вирішальною у керуванні суспільством, відтісняючи на другий план вплив грошей і державного примусу. Причому безпосередніми носіями і, особливо, розповсюджувачами знань та іншої соціально значимої інформації є засоби масової комунікації. Державний, адміністративний та інший силовий примус усе більше замінюється на інформаційний вплив і психологічний примус. “Мати важливу інформацію значить мати владу; уміти відрізнити важливу інформацію від неважливої означає мати ще більшу владу; можливість поширювати важливу інформацію у власній режисурі, умовчувати її означає мати подвійну владу”, – так розкривають роль і значення інформаційно-психологічного впливу на людей німецькі політологи [1, с. 15].

Маніпулювання інформацією не є відкриттям сучасного суспільства, воно не пов'язане лише з функціонуванням засобів масової комунікації. Перехід до інформаційного суспільства лише сприяє трансформації психологічних маніпуляцій і переносу їхнього використання з таких обмежених сфер громадського життя, як політика, дипломатія, військово-мистецтво, торгівля і деякі ситуації міжособистісної взаємодії (наприклад, інтриги, економічні афери і шахрайство, азартні ігри і т. ін.), у сферу масового використання як технології та ідеології соціальної взаємодії і

спілкування людей у сучасному суспільстві. Тобто сучасні умови додали інформаційно-психологічному впливу і використанню психологічних маніпуляцій у комунікаційних процесах загального характеру.

До основних джерел інформаційно-психологічного впливу на людину в узагальненому вигляді можна віднести: державу (у тому числі іноземні), органи влади і керування та інші державні структури й установи; суспільство (різні суспільні, економічні, політичні й інші організації, у тому числі закордонні); різні соціальні групи (формальні і неформальні, стійкі і випадкові, великі і малі – за місцем проживання, роботи, навчання, служби, спільного проживання і проведення дозвілля і т. ін.); окремі особистості (у тому числі представники державних і суспільних структур, різноманітних соціальних груп і т. ін.).

Як основні засоби інформаційно-психологічного впливу на людину в узагальненому вигляді виділяють: засоби масової комунікації (у тому числі інформаційні системи, наприклад, Інтернет і т. ін.); література (у тому числі, художня, науково-технічна, суспільно-політична, спеціальна і т. ін.); мистецтво (у тому числі, різні напрямки так званої масової культури і т. ін.); освіта (у тому числі, системи дошкільної, середньої, вищої і середньої спеціальної державної і недержавної освіти, система так званої альтернативної освіти і т. ін.); виховання (усі різноманітні форми виховання в системі освіти, громадських організацій, система організації соціальної роботи і т. ін.); особистісне спілкування [3, с. 123].

Стає очевидним, що людина для реалізації своєї соціальної поведінки в суспільстві має потребу в постійному припливі інформації. Безупинний інформаційний зв'язок з навколишнім світом, соціальним середовищем, у якому вона діє як активний соціальний суб'єкт, є однією з найважливіших умов нормальної життєдіяльності.

Припинення інформаційного зв'язку може викликати різні психічні аномалії аж до психічних захворювань. На людину впливають не тільки постійний інформаційний контакт із навколишнім соціальним середовищем, але і його відсутність, кількість, обсяг, зміст і структура інформації, що надходить та перероблюється.

Необхідну інформацію людина одержує з безпосереднього досвіду, особистого спілкування, а також з різноманітних джерел інформації (книги, радіо, телебачення, журнали, газети, різні інформаційні системи, а також інші джерела знаково-символічного характеру). Причому закономірністю суспільного розвитку є пе-

ревага і різке збільшення частки інформації, одержуваної з інформаційних джерел, ніж з безпосереднього досвіду й особисто-го спілкування.

Ускладнення і динамічність соціальних процесів у суспільстві, вплив суспільних змін, що відбуваються, безпосередньо на повсякденне життя людини роблять її усе більш залежною від потоку повідомлень засобів масової комунікації. Особливо яскраво це виявляється у формуванні думок з питань, що не знаходять відображення в її безпосередньому досвіді, наприклад, про обстановку в інших містах, регіонах, країнах, про політичних лідерів, про культурні заходи і т. ін.

Як зазначають багато дослідників [3, с. 120-122; 9, с. 56-57; 15, с. 134-139; 18, с. 74-81 та ін.], людина, її повсякденне життя усе більше залежать від масової комунікації, що створює для неї своєрідну “другу реальність”, вплив якої не менш значимий, ніж вплив об’єктивної реальності.

Тут доречно пригадати *модель комунікаційного процесу*. У соціальному керуванні комунікація розглядається як обмін інформацією між людьми з метою визначення проблем і пошуку рішень, регуляції суперечливих взаємодій їхніх інтересів. У комунікаційному процесі виділяються чотири основних елементи: *відправник* – особа, що генерує ідеї, збирає інформацію і передає її; *повідомлення* – власне сама інформація, закодована за допомогою знаків і символів; *канал* – засіб передачі інформації; *одержувач (реципієнт)* – особа, якій призначена інформація і яка сприймає та інтерпретує її.

Відправник і одержувач можуть позначатися, відповідно, як суб’єкт і об’єкт комунікації. При взаємній комунікації вони одночасно виступають як суб’єкти й об’єкти комунікації.

Комунікативні ситуації, у ході яких на людину здійснюється інформаційно-психологічний вплив, можна розділити на визначені групи. За спрямованістю комунікацій і співвідношенню їхніх суб’єктів та об’єктів усі комунікативні ситуації можна поділити на три основні групи.

У *першій групі* доцільно виділити сукупність комунікативних ситуацій міжособистісної взаємодії, тобто таких ситуацій, у яких відбувається безпосереднє спілкування й обмін інформацією, як говорять, “віч-на-віч”, а також опосередковано (телефон, пошта, телеграф, факсимільний зв’язок, різні інші системи зв’язку, зокрема Інтернет та ін.). У цих ситуаціях людина виступає одночасно і суб’єктом, і об’єктом комунікації, тобто здійснюється двосторонній комунікаційний процес.

Міжособистісні комунікативні ситуації можуть, своєю чергою, поділятися за змістом характеру соціальних зв'язків відповідно до основних сфер життя на: суспільно-політичні, професійно-ділові, соціокультурні, сімейно-родинні, соціально-побутові, дружні, випадкові. Можливі й інші класифікації міжособистісних комунікацій залежно від поставленої мети [14, с. 79].

Другу групу становлять комунікативні ситуації, у яких людина, перебуваючи у складі визначеної спільності людей, піддається безпосередньому інформаційно-психологічному впливу певним комунікатором – особою чи групою осіб (оратор, президія і т. ін.). Такі ситуації можна позначити як контакт-комунікаційні чи ситуації публічні. У них здійснюється в основному однібічна безпосередня комунікація за типом “комунікатор – спільність людей”. Це ситуації проведення зборів, нарад, мітингів, видовищних заходів і т. ін.

У наступну групу можна об'єднати комунікативні ситуації, у яких на людину здійснюється інформаційно-психологічний вплив засобами масової комунікації. У цих ситуаціях здійснюється однібічна опосередкована комунікація за типом “ЗМК (засоби масової комунікації) – людина (аудиторія)”. Їх можна позначити як *масово-комунікаційні ситуації*. Це ситуації перегляду телепередач, прослуховування радіопрограм, читання газет, журналів, різних друкованих видань, взаємодії з різноманітними інформаційними системами і т. ін.

Маніпулятивні можливості засобів масової комунікації досить добре відомі дослідникам, політикам, фахівцям в галузі реклами та імідж-мейкінгу, замовникам рекламної продукції і т. ін. Якщо спробувати визначити причини, що зумовлюють маніпулятивний характер засобів масової комунікації, їх можна об'єднати у три основні групи [10, с. 26].

По-перше, це причини, викликані упередженістю та суб'єктивізмом людей, які працюють у сфері масової комунікації. Тобто ті перекручування, що викликаються їх індивідуально-психологічними, особистісними властивостями, політичними пристрастями і симпатіями.

По-друге, це причини, викликані політичними, соціально-економічними й організаційними умовами, у яких здійснюються свою діяльність засоби масової комунікації. Основна з них – залежність засобів масової комунікації від конкретних соціальних суб'єктів. Вона може виявлятися у двох основних формах – економічній та адміністративній. Економічна форма залежності виявляється в тому, що ЗМК у ринкових умовах працюють на визначених клієнтів, наприклад, рекламодавців та інших замовни-

ків – представників великого капіталу. Адміністративна форма залежності виявляється в тому, що засоби масової комунікації підкоряються своїм засновникам.

По-третє, це причини, зумовлені самим процесом функціонування засобів масової інформації. Для того, щоб привернути увагу і завоювати масову аудиторію, ЗМІ при подачі матеріалів і підготовці повідомлень керуються визначеними правилами і принципами. При цьому взяті ними на озброєння принципи добору матеріалів несумісні з глибокими аналітичними повідомленнями і часто перешкоджають створенню інформаційної картини світу, більш-менш адекватної реальності. В. Пугачов виділяє п'ять таких принципів: пріоритетність і привабливість теми для громадян; неординарність фактів; новизна фактів; успіх; високий суспільний статус об'єкта зображення [16, с. 348].

Можна виділити ще деякі відносно самостійні групи джерел загроз інформаційній безпеці особистості. Так, може становити інформаційно-психологічну небезпеку діяльність різних угруповань і об'єднань людей, зокрема, деяких політичних партій, суспільно-політичних рухів, націоналістичних і релігійних організацій, фінансово-економічних і комерційних структур, лобістських і мафіозних груп і т. ін. Крім цього, джерелом небезпеки можуть бути індивідуально-психологічні особливості державних лідерів, що впливають на адекватність прийняття ними найважливіших державних рішень, які визначають політику держави і, відповідно, організацію і практику інформаційно-психологічного впливу, що здійснюється на людей з використанням можливостей державного апарату.

Усі групи причин можуть впливати на трансформацію світогляду реципієнта в необхідному для суб'єкта руслі. Тому певним чином модифікована інформація використовується деякими соціальними суб'єктами для здійснення впливу на психіку людей і зміни їхньої поведінки для психологічних маніпуляцій. Тобто специфічним чином організована зміна інформаційного середовища виступає як своєрідна інформаційна зброя, що, зокрема, досить активно використовується в політичній боротьбі.

Удосконалення маніпулятивних технологій і використання їх у практиці повсякденного спілкування веде людство до серйозних проблем – глобальних катастроф гуманітарного масштабу. А тому знання комунікативних моделей маніпуляцій як способу керування поведінкою людей та впливу на їх індивідуальну і масову свідомість – це перший крок до формування психологічного захисту особистості і власної інформаційно-психологічної безпеки.

Література

1. Білорус О. Право на комунікацію : концепція глобальної комунікаційної політики в інформаційну еру / О. Білорус, О. Зернецька // Віче. – 2000. – № 2. – С. 14-16.

2. Васютинський В. Психологія влади в інтерактивному дискурсі / В. Васютинський // Ї: незалежний культурологічний часопис. – 2003. – № 30. – С. 62-79.

3. Дащаківська О. Маніпуляція як легітимайна технологія / О. Дащаківська // Ї: незалежний культурологічний часопис. – 2003. – № 30. – С. 122-131.

4. Доценко Е. Л. Маніпуляція : психологическое определение понятия / Е. Л. Доценко // Психологический журнал. – 1993. – № 4. – С. 14-23.

5. Доценко Е. Л. Механизмы межличностной манипуляции / Е. Л. Доценко // Вестник Московского университета. Серия 14. Психология. – 1993. – № 4. – С. 95-101.

6. Доценко Е. Л. Психология манипуляции : феномены, механизмы и защита / Е. Л. Доценко. – М. : Эксмо-пресс, 1996. – 385 с.

7. Ермаков Ю. А. Маніпуляція личністю : смысл, приемы, последствия / Ю. А. Ермаков. – Екатеринбург, 1995. – 554 с.

8. Кара-Мурза Е. В помощь редакторам : эксперты-лингвисты о предвыборной информации и агитации / Е. Кара-Мурза. – М. : Изд-во МГУ, 2003. – 74 с.

9. Кара-Мурза С. Маніпуляція сознанием / С. Кара-Мурза. – М. : Галерея, 2002. – 318 с.

10. Кирчів А. Маніпуляція і національна безпека / А. Кирчів // Ї: незалежний культурологічний часопис. – 2003. – № 30. – С. 54-71.

11. Леонтъева Л. Маніпуляцій не уникнути, але захищатись від них необхідно / Л. Леонтъева // Віче. – 2004. – № 9. – С. 19-21.

12. Леонтъева Л. Політичний міф / Л. Леонтъева // Ї: незалежний культурологічний часопис. – 2003. – № 30. – С. 124-131.

13. Лысенко В. СМИ и общественное мнение : технологии манипулирования / В. Лысенко // Персонал. – 2004. – № 9. – С. 14-21.

14. Потятиник Б. Медіа : ключі до розуміння : медіакритика / Б. Потятиник. – Львів: ПАІС, 2004. – 312 с.

15. Почепцов Г. Г. Теорія комунікації / Г. Г. Почепцов. – К. : Наукова думка, 1996. – 239 с.

16. Пугачев В. П. Введение в политологию / В. П. Пугачев, А. И. Соловьев. – М. : Наука, 1995. – 665 с.

17. Тоффлер А. Построение новой цивилизации. Политика третьей волны / А. Тоффлер. – М. : МИК, 1996. – 224 с.

18. Шостром Э. Анти-Карнеги, или Человек-манипулятор / Э. Шостром. – Минск, 1992. – **365 с.**